

Rękopis z okresu panowania Eliasza II z Biblioteki Śląskiej w Katowicach¹

W 2004 roku w Krakowie ukazało się wydanie drugie, zmienione katalogu rękopisów cerkiewnoślowiańskich, które znajdują się w polskich zbiorach. Opisane są w nim pokrótce (według określonego planu), tematycznie 1063 rękopisy². Przeglądając indeksy katalogu, zauważyłam, że odnotowuje on także rękopisy pochodzenia rumuńskiego, m.in. *Oktoich* (skatalogowany pod nr. 656)³, pochodzący z klasztoru św. Mikołaja w Râșca z okresu panowania hospodara Eliasza II (rum. Iliăș

¹ Tłumaczenie artykułu w języku rumuńskim (z pominięciem przykładowych fragmentów rękopisu), który ukazał się w: „Analele Putnei” 2014, vol. 10, no. 1, s. 61–72.

² *Rękopisy cerkiewnoślowiańskie w Polsce. Katalog*, wydanie drugie zmienione. Oprac. A. Naumow, A. Kaszlej. [Kraków] 2004.

³ Opis w katalogu:

Typ książki Oktoich

Rodzaj książki tony V–VIII

Miasto Katowice

Biblioteka BŚ

Sygnatura aktualna bez sygnatury [aktualnie posiada sygnaturę R 1711 III MF – przyp. O.M.]

Datacja wiek XVI, II ćwierćwiecze (1548)

Ilość kart 230 k. [poprawna paginacja: 234 k. – przyp. O.M.]

Oprawa: oprawa skórzana z tłoczeniami, w oprawie frg. rękopisu cyryl.

Stan zachowania: na pocz. zniszczone dolne rogi kart

Iluminacja: kilka zastawek, plecionki

Treść: Zawiera nabożeństwa na każdy dzień tygodnia na tony V–VIII; na końcu hymny troiczne, svetilne, ewangelie niedzielne

Zapisy: Aleksander hospodar, Makary II, bp Romanu; próby pióra i późniejsze zapisy, w tym także rumuńskie [zapisów w języku rumuńskim nie ma – przyp. O.M.]

Historia rękopisu: Râșca, klasztor św. Mikołaja, Mołdawia (1542) [w opisie brak pozycji Bibliografia – przyp. O.M.]

Rareș), a nieznaną rumuńskiej bibliografii specjalistycznej. Niedawno miałam okazję przestudiować go w Bibliotece Śląskiej w Katowicach w Dziale Zbiorów Specjalnych. Został zakupiony od osoby prywatnej, której nazwisko nie figuruje w inwentarzu⁴. W najbliższej przyszłości miała zostać przygotowana dokumentacja niezbędna do przeprowadzenia konserwacji.

Mamy do czynienia z dużym oktoichem⁵ (część II, tony V–VIII), napisanym w języku starosłowiańskim w redakcji rumuńskiej, z elementami rosyjsko-ukraińskimi. Obejmuje śpiewy poranne i wieczorne na każdy dzień tygodnia (tonów V–VIII), a na końcu znajdują się: tropary troiczne, svetilne całego tygodnia, Ewangelie jutrzni oraz wskazania na tonach Ewangelii jutrzni, Apostolarza i Liturgii.

Ma format *in folio*, blok książki mierzy 30,3 x 21,3 cm. Użyto kilku rodzajów papieru (grubszy, cieńszy, matowy, błyszczący) i – co charakterystyczne – bez filigranu (także poziome ślady właściwe dla papieru czerpanego są słabo widoczne). Z wyjątkiem kilku kart, na których śródkiem ledwo widoczna jest (niemożliwa do skopiowania) prawdopodobnie kotwica w kole (z gwiazdą u góry), wskazująca na to, że papier pochodzi z XVI wieku i ma włoską proveniencję⁶. Rękopis jest niekompletny. Zawiera 234 karty (z dwoma nowymi paginacjami ołówkiem chemicznym i czarnym; wzięto pod uwagę tę poprawną wprowadzoną czarnym ołówkiem). Składa się z zeszytów 2–30. Z wyjątkiem zeszytu 1 (którego brak), 21 (złożonego z siedmiu kart – brak ostatniej karty) i ostatniego 30 zeszytu (złożonego z dwóch kart) pozostałe są kompletne i zawierają po osiem kart. Kolejność zeszytów wskazują sygnatury arkusza, notowane cyrylicą

⁴ Według informacji uzyskanych od pani Weroniki Pawłowicz z Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Śląskiej w Katowicach, której niniejszym serdecznie dziękuję za okazaną pomoc.

⁵ Oktoich – nazwa księgi liturgicznej zawierającej śpiewy cerkiewne według ośmiu następujących po sobie tonacji, przeznaczone do nabożeństw w ciągu tygodnia, rozdzielone na osiem tonów, powtarzających się co osiem tygodni.

⁶ A. Mareș: *Filigranele hârtiei întebuițate în Țările Române în secolul al XVI-lea*. București 1987, s. XXX.

na dole pierwszej karty, po prawej stronie i na odwrocie ostatniej karty, na dole, po lewej stronie. Tekst został spisany przez jednego kopistę półuncjałą, o eleganckim kształcie liter (zauważyć można inspirację ligaturami z tytułów), z 30 wersami na stronie. Atrament czarny i wyblakły, cynober (dla tytułów, rubryk i niektórych inicjałów) oraz gdzieś indziej atrament żółty. Przy niektórych ozdobnych inicjałach użyto także koloru niebieskiego. Zauważalne są późniejsze ingerencje w tekst w postaci wtrąceń zapisanych innym rodzajem atramentu.

Rękopis ozdobiony jest frontyspisaniami z motywami geometrycznymi i roślinnymi:

– Karta 55: frontysepis złożony z czterech czerwonych okręgów, ozdobionych podwójnymi splecionymi liniami, połączonymi ze sobą. W górnych rogach widnieją rozwinięte kwiaty w formie wachlarza, w dolnych umieszczono po jednym kwiecie w położeniu pionowym, z liśćmi, a u góry wprowadzono inny motyw kwiatowy. Pozostałe zastosowane kolory to zielony i niebieski (Fot. 1).

– Karta 111: podobny frontysepis – cztery czerwone połączone ze sobą okręgi, na zielonym tle, ozdobione splecionymi liniami w czerwieni na białym papierze. W górnych rogach przedstawiono rozwinięte kwiaty w formie wachlarza, w dolnych – po jednym kwiecie w położeniu pionowym z liśćmi. Pozostałe zastosowane kolory to żółty i niebieski (Fot. 2).

– Karta 228: frontysepis złożony z pięciu okręgów połączonych dookoła łukami – oddzielają się z nich zakrzywione linie, przechodzące ku środkowi w linie proste i przeplatające się w formie zygzaków z tymi, które wychodzą ze strony przeciwnej, przybierając kształt rombów i trójkątów. Z rogów i środka górnej krawędzi linie biegną na zewnątrz, przekształcając się w rozwijające się kwiaty. Kolory zastosowane na białym tle papieru to: czerwony, żółty, niebieski i zielony (Fot. 3).

Spośród skromniejszych frontyspisanów (złożonych z motywu plecionki z elementami roślinnymi) wspomnijmy ten z karty 165 (Fot. 4) na niebieskim i żółtym tle. W frontyspisanach z kart 231, 232 v., 234 v. znajduje się ornament sznurowy. Na karcie 109 v. frontysepis zawarty jest w prostokątnej bordiurze

z ozdobnymi rogami, w górnej części przechodzącymi w elementy kwiatowe, czerwone, podwajane na zielono; podobnie ponad górną krawędzią, na środku. Łodyga kwiatu wije się we wnętrzu ramki, między zwojami znajdują się kwiaty o czterech lub pięciu białych płatkach, wolne przestrzenie wypełnia kolor niebieski (Fot. 5).

Na końcu niektórych rozdziałów, jak w przypadku karty 230 v., widoczny jest znak końcowy, który można uznać także za sygnet kopisty (Fot. 6).

Odnosnie do zawartości – brak początku, natomiast część końcowa jest kompletna. Wskazania na tonach Ewangelii jutrzni, Apostolarza i Liturgii (w eleganckiej bordiurze, w dwóch kolumnach i z ornamentem sznurowym) na odwrocie ostatniej karty (Fot. 7) są cechą charakterystyczną rękopisu.

Szczęśliwie zachował się także **kolofon** na ostatniej karcie (234), zapisany czarnym atramentem:

Син W(χ) <танк> исписа сѧ ржкож мона(ха) Исакїа, пѣ(в)ца
и протопса(л)т <а>, въ монастыри Ррѣ(ч)кои, въ дѣни <милос-
тиваго> г(д)на Іѡ <Иліѡша> воєво(ди), и при архїеп(с)кпѣ
Макарїе Рома(н)скои. В лѣто „ЗНС” 1548ѣ

Ten Oktoich przepisany został ręką mnicha Isachie, kantora i protopsal-ty w klasztorze Râșca za panowania <miłościwego>⁷ pana Io <Iliasa>⁸ wojewody i żywota arcybiskupa Romanu, Macarie. W roku 7056 [1548] (Fot. 8).

Jak wiadomo, nie po raz pierwszy imię Eliasza II zostało usunięte. Wspomnieć należy tutaj o wytartym zapisie z ostatniej karty Tetraewangeliarza z Worońca (zrekonstruowanym przez Ioana Bogdana). Wskazuje on czas zakończenia ozdabiania rękopisu – 1551 rok, w którym gospodar Eliasza II zbiegł do Turcji i przeszedł na islam⁹. Było to wyraźne potępienie czynu hospodara także dla potomnych.

⁷ W rękopisie usunięto.

⁸ W rękopisie usunięto.

⁹ I. Bogdan: *Evangheliile de la Homor și Voroneț din 1473 și 1550*. „Analele Academiei Române” 1907, Memoriile Secțiunii Istorice, seria II, t. 29, s. 653–659 i cytowany s. 9–10.

Inne zapiski to próby pióra. Na wewnętrznej stronie przedniej okładki, na drewnie czarnym atramentem napisano: **Oktoih**, a ołówkiem: N. 88; podobnie na fragmencie przyklejonego papieru (częściowo oderwanym, tak jak etykieta ze środka okładki, która zawierała prawdopodobnie tytuł i imię właściciela) z tej samej okładki, po zewnętrznej stronie, na skórze można zaobserwować cyfrę 137. Z pewnością są to poprzednie sygnatury. Oderwana została także etykieta na grzbiecie, która zwyczajowo zawierała sygnaturę i tytuł.

Oprawa sporządzona jest z drewnianych desek ze żłobieniami na krawędziach, obciążniętych ciemną skórą, z dwoma metalowymi guzami na przedniej okładce, służącymi do zapinania. Zdobienie okładek wykonano przez tłoczenie na ślepo (tłoczenie w skórze za pomocą rozgrzanego metalu). Na krawędziach widnieje ramka z dwóch cienkich pasów – wytłoczonych radełkiem – z dwoma małymi kółkami (jedno w drugim) w rogach i na każdym przecięciu. Następnie występuje obramowanie z takich samych dwóch pasów, biegnących w stronę krawędzi i innych dwóch – w kierunku wnętrza. W obramowanym polu znajduje się tłoczony motyw geometryczny w formie dwóch splecionych liter S. Pole środkowe, obramowane motywem zwartych rozet, pomiędzy innymi dwoma pasami z tym samym motywem geometrycznym i stylizowanymi przebiśniegami (u góry i dołu), podzielone jest na cztery przestrzenie za pomocą krzyża równoramiennego (utworzonego przez tłoczenie tych samych dwóch pasów z kółkami). W każdej z czterech przestrzeni znajduje się po jednym rombie zakończonym na rogach stylizowanymi przebiśniegami. Rogi każdego z kwadratów zdobią lilie (Fot. 9). Na tylnej okładce powtarzają się zdobienia z okładki przedniej, z wyjątkiem dwóch pasów, w których tłoczone są – w obramowaniu – elementy zoomorficzne inspirowane heraldyką (dwugłowy orzeł z rozpostartymi skrzydłami), natomiast pole środkowe podzielone jest na trójkąty (poprzez przecięcie przekątnych kwadratu), zdobione tymi samymi motywami roślinnymi (Fot. 10). Obecność elementu zoomorficznego (rzadkiego w XVII wieku i często występującego w pierwszej

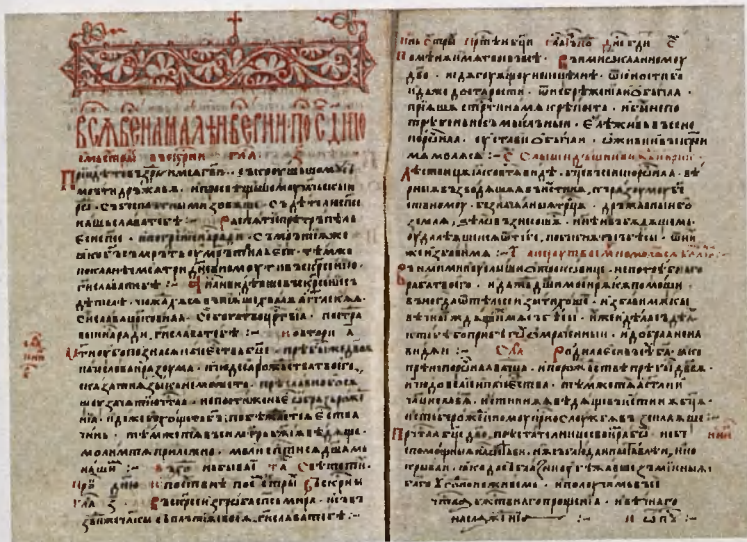
połowie wieku następnego, wykorzystywanego zwłaszcza przez intrologatorów mołdawskich, ale i tych z Wołoszczyzny¹⁰) pozwala przypuszczać, że rękopis był ponownie zszywany w XVII wieku (możliwe, że w pierwszej połowie). Blok rękopisu złączono poprzez dolepienie papierowych pasków do grzbietu (część z nich pochodzi z innego rękopisu), które obecnie się odłączyły. Niektóre karty zostały w taki sposób uzupełnione na rogach lub krawędziach (są bliskie odpadnięcia). Co do stopnia zachowania, na kartach Oktoichu widoczne są zwyczajowe plamy wosku i ślady wilgoci. Należy dodać, że w wyniku złego przechowywania w przeszłości karty (pierwszych dziesięć i ostatnie) są kruche i podarte. Dobrze zachowane jest wzmocnienie oprawy (kapitałka) na obu końcach grzbietu – w kolorach czerwonym, żółtym i niebieskim (Fot. 11).

Zaprezentowanie tego cennego Oktoichu stanowi wkład do bliższego poznania obecności rumuńskiej kultury w Polsce i jednocześnie jest uzupełnieniem stanu wiedzy o zabytkach kulturowych z okresu krótkiego panowania hospodara Eliasza II. Jak oceniono także podczas dyskusji po prezentacji niniejszego komunikatu w ramach XIV edycji sesji naukowej w Putnej („Colocviile Putnei”), mnich Isachie, kopista tego Oktoichu, a jednocześnie kantor i protopsalta, chronologicznie następuje po Eustatie – znanym protopsalcie i kopiście z Putny.

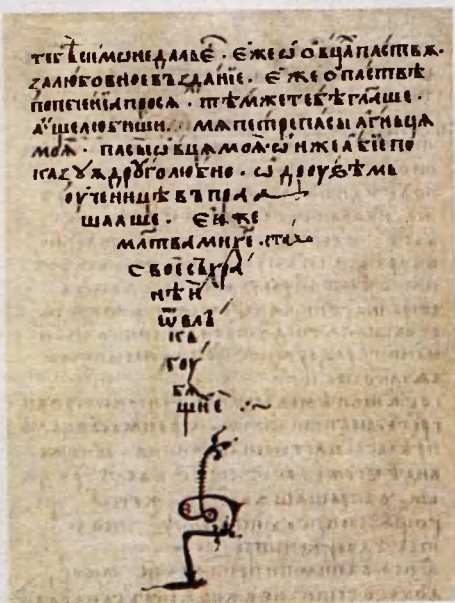
Nie sposób niczego powiedzieć na temat obiegu niniejszego rękopisu ze względu na brak jakichkolwiek zapisków na marginesach. Okoliczności, w jakich dotarł do Galicji i dalej na przestrzeni wieków, mogło być wiele. Niewykluczone także, że mógł być częścią skarbcza wywiezionego do Polski przez metropolitę Dosofteia jesienią 1686 roku pod koniec kampanii króla Jana III Sobieskiego.

Tłumaczenie Elżbieta Wieruszewska-Calistru

¹⁰L. Bacîru: *Vechi legături de cărți românești*. „Studii și cercetări de bibliologie” 1974, XIII, s. 58 i in.

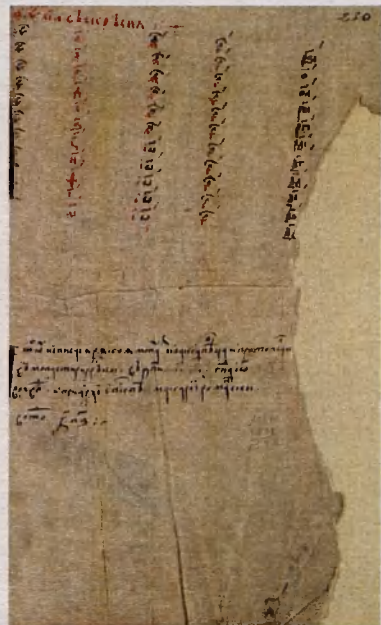
Fot. 5 Oktoich z 1548 roku, k. 109 v.

Fot. 6 Oktoich z 1548 roku, k. 230 v.

Fot. 7 Oktoich z 1548 roku, k. 234 v.

Fot. 8 Oktoich z 1548 roku, k. 234

Fot. 9 Oktoich z 1548 roku,
przednia okładka

Fot. 10 Oktoich z 1548 roku,
tylna okładka

Fot. 11 Oktoich z 1548 roku, kapitałka